

ԳԵՎՈՐԳ ՍՐԱՊԻՈՆԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՇԱՄԱԽՈՒ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻ ՍԱՂԻԱՆԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՆԱ- ԽԱՎԿԱ ՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ (ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ)

Շամախու հայոց թեմի վանական համալիրների շարքում իր կարևոր տեղն է ունեցել Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանքը: Վանական համալիրը կոչվել է վանքի հնագույն շինության և գլխավոր եկեղեցու՝ Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի անունով: Թեև մատենագրական աղբյուրները վանքի հիմնադրման վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չեն հաղորդում, այդուհանդերձ պատմությունն ավանդում է, որ Սաղիանի վանքը գոյություն է ունեցել վաղ միջնադարից: Վանքի պատմության մասին առաջին ուսումնասիրությունը հրատարակել է Շամախու հայոց թեմի 1887-1895 թթ. առաջնորդ Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցը (Նախիջևանցի)՝ «Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախույ թեմի»:

Ինչպես ցույց են տալիս Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի ուսումնասիրությունները, հեթանոսության շրջանում Սաղիանի վանքի տեղում եղել է կոատուն, որտեղ Ադվանից նահատակ Գրիգորիս կաթողիկոսը քրիստոնեության քարոզության ժամանակ կանգնեցրել է խաչ, իսկ հետագայում Մեսրոպ Մաշտոցը այդ վայրում հիմնել է դպրանոց, որը հայտնի է եղել «Դպրավանք Ադուանից անվամբ»¹:

Սաղիանի վանքի Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից հիմնված լինելու ավանդազրույցի վերաբերյալ տեղեկանում ենք նաև «Նոր-Դար»-ին 1887 թ. նոյեմբերի 24-ի «Դ. Գ.»-ի հղած թղթակցությունից. «Շամախիից 18 վերստ հեռավորութամբ դէպի հարաւ գտնուում է Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս վանքը մի վայելուչ բարձրահայեաց դիրքի վերայ, որ, ըստ աւանդութեան տեղաբնակների, հիմնուած է Ս. Մեսրոպ Թարգմանչից՝ նրա այս կողմերը եկած ժամանակը»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Սաղիանի վանքը Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից հիմնադրված լինելու վերաբերյալ տեղեկությունները սահմանափակվում են միայն ավանդազրույցով: Եվ որքան էլ այդ ավանդությունը գունագարդված լինի, անտարակույս նրանում կան իրական ու պատմական դեպքերի արձագանքներ:

Վանքերը կառուցելիս անհրաժեշտաբար հաշվի են առնվել տեղանքի հարմարավետությունը, պաշտպանվածությունը, բնակլիմայական բարենպաստ պայմանները (բերրի հողեր, գետեր և աղբյուրներ), բնության ու սրբավայրի գեղագիտական ներդաշնակությունը և այլն: Այդ առումով Սաղիան գյուղի դիրքը չափազանց հարմարավետ էր: Սանահինի վանքի միաբան Սարգիս արքեպս. Ջալալյանցը, որը 1848 թ. երկրամասում շրջագայելու ժամանակ եղել

¹ **Սմբատյանց Ս.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախույ թեմի, Տփլիս, 1896, էջ 84:

² «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1887, 24 նոյեմբերի, թիվ 202, էջ 1:

է նաև Սաղիանում, գյուղի վերաբերյալ թողել է հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունը. «Կացեալ ի տեղոյն բնակիչք են Հայք, տունք յիսուն, ունին զայգիս բազումս և սերմանեն գտորն. ամին գեղջ ոչ բազում ժամս անցի անտի ի գիւղն Սաղիան, որ մերձ է ի քաղաքն Շամախույ, առողջարար և երկիրն արգաւանդ»³:

Սաղիան գյուղի մասին Մակար եպս. Բարխուդարյանցն էլ գրում է. «...շինուած է գիւղս այն խոր ձորի արևելահայեաց լանջի վերայ, որ ընկած է Մատրասայի և գիւղիս մէջ. Մաղիան նշանաւոր է իւր այգիներով և զինու բերքով: Արքունի է հողն, պատուական՝ ջուրն, անվնաս՝ օդն և կլիման»⁴: Հայկական հիմնավորց այս գյուղում հիմնականում զբաղվում էին երկրագործությամբ և շերամապահությամբ⁵:

Սաղիանի վանքը մատենագրական հետազոտություններում հիշատակվում է XVI դ. 50-ական, ապա 1636 թ. սկսած: Թերևս առաջին հիշատակությունը կարելի է համարել Սաքունիայի դուքս Ֆրիդրիխ Շլեզվիգ-Հոլշտեյնացու պատվիրակության քարտուղար Ադամ Օլեարիուսի ճամփորդական նոթերի այն տեղեկությունները, ըստ որոնց՝ 1636 թ. հունվարի 6-ի ջրօրհների արարողությունից երկու օր անց Աբրահամ եպիսկոպոսն իր քահանաների հետ միասին դիմել էր դեսպաններին, որպեսզի նրանք միջնորդեն Շամախու խանին, «որ սա թոյլ տայ վերջացնել սորանից քանի մի ժամանակ առաջ սկսած մի վանքի շինութիւնը, որ չգիտեմ ինչ պատճառաւ պարսիկները չեն թոյլ տալիս լրացնել»⁶: Ա. Օլեարիուսի վկայությամբ՝ «...նորա (Աբրահամ եպիսկոպոսի- Գ. Ստ.) առաջ գալիս էին բազմաթիվ քահանայք եկեղեցական զգեստով և ձեռքներին վառած մեղրամոմ ունենալով: Ապարանքը ներս մտնելիս նոքա բերեցին հետերին երկու սափոր գինի և մի մեծ սինի (ափսե) լի խնձորով, որոց մեջտեղը տնկած էր մի վառած մեղրամոմ: Նոքա մոտ երեք ժամ խոսում էին մեզ հետ իրանց կրոնի մասին և նորից խնդրեցին մեզ միջնորդել խանի մոտ, որ թոյլ տայ նոցա վերջացնել իրանց վանքի շինութիւնը»:

Ա. Օլեարիուսը թեմակալի խնդրի առիթով գրում է. «Մենք խոստացանք և կատարեցինք»⁷: Թեև Ա. Օլեարիուսի նոթերում հստակ նշված չէ, թե «վանքի շինութիւնը» արտահայտությամբ որ վանքն է նկատի առնված, այդուհանդերձ հակված ենք կարծելու, որ խոսքը թեմական առաջնորդանիստ Սաղիանի վանքի մասին է, քանի որ սկզբնաղբյուրները աներկբայորեն հավաստում են, որ թեմի մյուս վանքերը՝ Մեյսարին և Խոշկաշեն գյուղի Եղիշա առաքյալի վանական համալիրը, կառուցվել են Սաղիանի վանքից ավելի ուշ, առաջինը՝ 1680, երկրորդը՝ 1682 թթ.: Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցը ևս իրավացիորեն գտնում է, որ թեմի առաջնորդ Աբրահամ եպիսկոպոսի՝ դեսպաններին ուղղած խնդրանքը վերաբերել է Մաղիանի վանքի շինարարությանը, սակայն թեական է համարել «վանքի շինելու» արտահայտությունը՝ գտնելով, որ այն կարելի է հասկանալ նաև «նորոգելու» իմաստով⁸:

³ Տե՛ս **Զալալեանց Ս.**, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 394:

⁴ **Բարխուդարյանց Մ.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 174:

⁵ Տե՛ս «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1887, 24 նոյեմբերի, թիվ 202, էջ 1:

⁶ **Երիցեանց Ալ.**, Մանր նիւթեր հայոց պատմութեան համար, մասն Գ, Զրօրհնեաց հանդէսը Շամախիում 1637 թուին, «Արձագանք», Թիֆլիս, 17 հունվարի, 1888, թիվ 1, էջ 14-15:

⁷ Նույն տեղում, էջ 14:

⁸ Տե՛ս **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 55:

Սաղիանի վանքի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ տեղեկություն է թողել նաև Հովհաննես Եպս. Շահխաթունյանցը, որը վանքի բեմի սեղանի ճակատից ընդօրինակել է հետևյալ արձանագրությունը. «Արդ ես մեղապարտս ի ծնունդս եկեղեցւոյ Կրկոս (Կիրակոս - Գ. Ստ.) պիտակ վարդապետ, բնիկ յերկրէն Աղուանից, ի գեղջն Սաղիանու, շնորհօք և ողորմութեամբ Աստուծոյ ետու շինել զեկեղեցիս վայելչակերտ յանուն Սրբոյ Ստեփաննոսի Նախավկային, ի ՌՃԹ (1660) թվին, յառաջնորդութեան Սուրբ Գանձասարայ Տէր Պետրոսի, զոր եւ աղերսեմ զյանդիպողաց յիշել զիս և զտէր Ղազարն հոգաբարձու վանիցս և զամենայն աշխատաւորս սորին, որք յիշեն՝ յիշեալ լիցին առաջի Աստուծոյ, ամէն»⁹:

Այդ արձանագրությանը ժամանակին անդրադարձել է նաև բազմավաստակ հայագետ Ղ. Ալիշանը՝ գրելով. «Ժամու մերձ է ի քաղաքն Սաղիան գիւղն վերոյիշեալ, ուր և վանք յանուն Ս. Ստեփաննոսի շինեալ յամին 1660»¹⁰: Այստեղ հակասական է նաև այն հանգամանքը, որ 1848 թ. Սաղիան այցելած Սանահնի վանքի միաբան Սարգիս արքեպս. Ջալալյանցը վանքի կառուցման թվական է արձանագրել 1741 թ.՝ «Աստ է հռչակաւոր մենաստանն յանուն Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկայի, զոր կառոյց Կիրակոս վարդապետ ի թվին Հայոց ՌՃՁ. (1741)»¹¹: Հր. Աճառյանը Սաղիանի վանքի կառուցումը (հավանաբար վերականգնումը) թվագրել է 1657¹²:

Այսպիսով, ի մի բերելով վերը հիշված արձանագրությունների բովանդակությունը, պետք է նշել, որ թեև այդտեղ հստակ ասված է, որ վանքը կառուցվել է թեմի առաջնորդ Կիրակոս վարդապետի օրոք 1660 կամ 1741 թթ., այսուհանդերձ կառուցման այդ թվականները հետագա ուսումնասիրողների մոտ կասկածանքների տեղիք են տվել: Այդ թվականները դիտվել են ոչ որպես հիմնարկման, այլ նորոգման թվականներ: Շամախու հայոց թեմի ավելի ուշ շրջանի առաջնորդ Դանիել արքեպս. Շահնազարյանցը, 1865 թ. օգոստոսի 3-ին այցելելով Սաղիան, վանքի շինության վերաբերյալ գրել է. «Սուրբ Ստեփաննոս Նախավկայի վանքն շատ տարի է որ շինուած է, բայց շինութեան թուականն ջնջուած լինելով անյայտ է մնում հետաքրքիրներից. ես հետաքրքրութեամբ շատ կամեցայ տեղեկանալ շինութեան սկզբան, բայց չկարացի: Թէն արևմտեան եկեղեցւոյ դրան ճակատին շատ բարձր կայր յիշատակարան, բայց ջնջուած էր. նոյնպէս ևս սեղանի ճակատումն կայր գրեր անվերծանելի՝ ի տեղիս տեղիս կային արտաքուստ որմանց արձանագրեր, **բայց նոքա էին վերանորոգութեան արձանագրեր՝ և ո՛չ թէ շինութեան. ուստի հարկ չհամարեցի անցուցանել ի գրի** (ընդգծումը մերն է - Գ. Ստ.)»¹³: Մենքույ արքեպս. Սմբատյանցը ևս թեական է վերաբերվել արձանագրությունում հիշատակված 1660 թվականին և ենթադրել է, որ գուցեև այն վերաբե-

⁹ **Շահխաթունեանց Յովհ.**, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հ. Բ, Էջմիածին, 1842, էջ 380:

¹⁰ **Ալիշան Ղ.**, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, էջ 92:

¹¹ Տէս **Ջալալեանց Ս.**, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Բ մաս, Տփղիս, 1858, էջ 394:

¹² **Աճառյան Հր.**, Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, էջ 56:

¹³ **Դանիել արքեպս.**, Այցելութիւն եկեղեցեաց գիւղօրէից վիճակին Հայոց Շամախույ, «Արարատ», 1870, դեկտեմբեր, էջ 257:

րում է վանքի նորոգմանը¹⁴:

Մեր ուսումնասիրությունները ևս հիմք են տալիս կարծելու, որ վերը հիշատակված 1636, 1660, ապա՝ 1741 թվականները պետք է դիտել որպես Սաղիանի վանքի վանքապատկան շինությունների վերանորոգման, այլ ոչ թե հիմնարկման թվականներ: Պետք է նկատել, որ շատ դեպքերում արձանագրություններում «շինել» տերմինը օգտագործվել է ոչ միայն «հիմնարկել», «կառուցել» իմաստով, այլև «վերակառուցել, նորոգել» նշանակությամբ, ինչպես ժամանակին նշել է Հ. Օրբելին¹⁵: Ուստի, ենթադրելի է, որ արձանագրությունում օգտագործված «շինել» տերմինը բովանդակային առումով առնչվել է վանքի վերանորոգման մեծածավալ աշխատանքներին: Հուշարձանի ճարտարապետական ու հնագիտական տվյալները վկայում են, որ շինությունը գործելիս է եղել դեռևս XVI դ.: Այդ է վկայում այն հանգամանքը, որ վանքի պարսպից թե՛ դուրս և թե՛ ներսում պահպանված գերեզմանոցներում եղել են XVI դ. թվագրված տասնյակ խաչքարեր և թեմի առաջնորդների գերեզմաններ՝ տապանագրերով, ինչպես, օրինակ. «Այս է տապան Ներսէս վարդապետի...ԹՎՌ. (1551)»¹⁶:

Այսպիսով, թեև սկզբնաղբյուրները Սաղիանի վանքի հիմնարկման վերաբերյալ ըստ էության հստակ տեղեկություններ չեն պահպանել, այսուհանդերձ, դատելով վանքի խաղացած կրոնա-մշակութային մեծ դերից, ենթադրում ենք, որ այն գործել է առնվազն վաղ միջնադարից սկսած և Շամախու հայոց թեմի կազմավորումից (X դարի վերջ XI դարի սկիզբ) մինչև 1838 թ. (նախքան Շամախի քաղաք տեղափոխելը) համարվել է նրա ավանդական ու անփոփոխ եպիսկոպոսանիստը¹⁷: Պատմությունից հայտնի է, որ թեմերի առաջնորդանիստի ընտրության պարագայում միշտ էլ հաշվի է առնվել վայրի հնության և սրբագործված լինելու հանգամանքն ու բնակավայրի վարչական գերակայությանը: «Այս վանքն շատ յարմարութիւն ունի ամեն տեսակաւ Ուսումնարանի և Առաջնորդարանի: Այս տեղ լինելով միջակէտ գիւղացւոց վիճակին Շամախույ, Առաջնորդն տեղւոյն շատ շուտ կարող է այցելութեան ելանել իւր հօտին, և նոցա առանց նեղութեան հովուել, և հոգևոր պիտոյքը հոգալ: Տեղւոյն օդն շատ առողջարար է. ունի վանքն մի ամենապատուական աղբիւր»¹⁸, - գրում է Դանիել արքեպս. Շահնազարյանցը: Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցը ևս Սաղիանի վանքի հնուց ի վեր առաջնորդանիստ լինելու վերաբերյալ գրել է. «Ինչպէս որ նախքան Պօլօժէնիայի հաստատուիլը 1836 թիւը՝ ի վաղուց հետէ Առաջնորդարան էր Շամախույ թեմի (ընդգծումը մերն է - Գ. Ստ.), և այդ պատճառաւ Առաջնորդաց ցանկ ու ցուցակ կազմողը պետք է Սաղիանի վանքի գերեզմանատանը որոնէ ու գտնէ Առաջնորդաց անուանքն...»¹⁹:

Մենք ևս ընդունում ենք այդ տեսակետը: Այս եզրակացության օգտին է խոսում նաև այն

¹⁴ Տե՛ս **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 49:

¹⁵ Տե՛ս **Օրբելի Ի.**, Избранные труды, Ереван, 1963, стр. 419.

¹⁶ Տե՛ս **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 76:

¹⁷ Տե՛ս **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 36, տե՛ս նաև **Արիստակէս եպս. Մեղրակեան**, Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանցի կենսագրութիւնը, Ս.Պետերբուրգ, 1898, էջ 127:

¹⁸ **Դանիել արքեպս.**, Այցելութիւն եկեղեցեաց գիւղօրէից վիճակին Հայոց Շամախույ, «Արարատ», 1870, դեկտեմբեր, էջ 258:

¹⁹ Տե՛ս **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 27:

փաստը, որ եպիսկոպոսանիստ կամ տերունի²⁰ վանքերը ավանդաբար հիմնվել են իշխանական կամ թագավորական նստոցներին կից: Տվյալ դեպքում, Սաղիան գյուղը գտնվում էր շիրվանշահերի պետության մայրաքաղաք Շամախու մերձակայքում, շուրջ 18-20 կմ արևմուտք ընկած²¹: «Հներում,- գրում է Ներսես արքեպս. Մելիք-Թանգյանը,- մեծ մասամբ վանքերում նստում էին առաջնորդ եպիսկոպոսները...»²²: Այդ է վկայում նաև Հայոց Կաթողիկոս Սիոն Ա Բավոնեցու նախաձեռնությամբ Պարտավում 768 թ. հրավիրված Բ եկեղեցածոդովում ընդունված 7-րդ կանոնը, ըստ որի՝ վանքերը «գիւղերում շինուին՝ որ այնտեղ իջևանեն առաջնորդները...»²³:

Սաղիանի վանքի վերանորոգման աշխատանքներն ավարտին է հասցրել Աղվանից Պետրոս Գ Խանձկեցի Կաթողիկոսը (1653-1675), որը կաթողիկոսությանը ենթակա թեմերում լայն թափով ծավալել էր վանքերի և նոր եկեղեցիների կառուցման ու հների վերանորոգման աշխատանքներ: Ինչ վերաբերում է Սաղիանի վանքի վերականգման աշխատանքների ձգձգմանը, ապա այն ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված է եղել պարսից խաների կողմից պարբերաբար ստեղծվող արհեստական դժվարություններով: Սաղիանի վանքը բաղկացած է եղել մեկ եկեղեցուց, միաբանության ու տնտեսական բնույթի շենքերից, պարսպապատից, դարպասից, աղբյուրներից և գերեզմանոցից²⁴: Սիմեոն Ա Երևանցի Կաթողիկոսը (կթդ. 1763-1780 թթ.) Շամախու հայոց թեմին 1770 թ. հասցեագրած կոնդակներից մեկում Սաղիանի վանքի մասին գրում է. «Յորոց բազմաց վանօրէից մին է՝ հրաշագարդ և գերահոջակ ուխտն սուրբ...Որ յառաջագոյն էր ըստ ամի ճոխ և փարթամ, եկեղեցական և արտաքսական ընչիւք և կահիւք...»²⁵:

Սաղիանի վանքն ունեցել է բավականին հարուստ և բազմաճյուղ տնտեսություն՝ սեփական վարելահող, այգի, այգետեղիներ և անտառ, որից էլ գոյացել է վանքի տարեկան վառելավայրը²⁶: Սարգիս արքեպս. Զալալյանցի՝ Սաղիանի վանքի վարելահողերի 1848 թ. կազմած ցուցակից հետևում է, որ վանքն ունեցել է շուրջ 33 միավոր վարելահող և պարտեզներ²⁷: Ընդ որում, ինչպես հուշում է ցուցակի բովանդակությունը, վանքապատկան այդ հողերը ձեռք էին բերվել նվիրատվությամբ կամ էլ սեփական միջոցներով: Ինչպես, օրինակ. «Վլասանց Օստուրից գնած տափն...», «Յոհան վարդապետի գնած տափը...», կամ՝ «Աննայի տուած մոշի հողը...»²⁸ և այլն: Միևնույն վարդապետի բերած տվյալների համաձայն՝

²⁰ Ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ նրանից դուրս գործող թեմերում եպիսկոպոսանիստ վանքերը կոչվել են նաև՝ տերունի(տե՛ս **Մելիք-Թանգեան Ն.**, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը (Կազմակերպութիւն եւ կառավարութիւն), Կ. Բ, Շուշի, 1905, էջ 150-151):

²¹ Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի վիմագրերը, Երևան, 1997, էջ 60:

²² **Մելիք-Թանգեան Ն.**, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Կ. Բ, էջ 168:

²³ **Յուսիկ վրդ. Մովսիսեան**, Հայ եկեղեցու պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1884, էջ 149:

²⁴ Տե՛ս **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի վիմագրերը, Երևան, 1997, էջ 61:

²⁵ **Սմբատեանց Ս.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 81:

²⁶ Տե՛ս **Սմբատեանց Ս.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 70, տե՛ս նաև **Բարխուտարեանց Ս.**, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 176:

²⁷ Տե՛ս **Զալալեանց Ս.**, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 396, տե՛ս նաև **Դանիել արքեպս.**, նշվ. աշխ., «Արարատ», 1870, ղեկտեմբեր, էջ 258:

²⁸ **Զալալեանց Ս.**, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 396-397:

վանքն ունեցել է 1 այգի (3 դ. 1460 թ.ա. տարածությամբ), 23 կտոր վարելահող Սաղիան գյուղում (ընդամենը 32 դ., 1792 թ.ա.), 1 կտոր հող Գյուրջևան գյուղում (11 դ. 1400 թ.ա. տարածությամբ): Վանքն ունեցել է ընդամենը 47 դ. 2252 թ.ա. հող, որը շահագործվել է կա՛մ տնտեսական եղանակով և կա՛մ էլ տրվել է կապալով՝ ստանալով տարեկան բերքի 1/2-ը: Հողից ստացված տարեկան մոտավոր արդյունքը կազմել է 1700 ո.²⁹:

Խոսելով ընդհանրապես վանական կալվածատիրության մասին՝ նշենք, որ սեփականատիրական իրավունքի տեսակետից այն եղել է ամենակայուն և ամենաամուր իրավական հիմքերն ունեցող կալվածատիրությունը: «Բավական էր,- գրում է Հ. Փափազյանը,- որ տվյալ վանքը կամ որևէ այլ կրոնական-եկեղեցական հաստատություն նվիրաբերման ճանապարհով կամ այդ անվան տակ հաջողոր ձեռք բերել որևէ մուլք կամ այլ ստացվածք, և այնուհետև այն դառնում էր նրա հավիտյան անօտարելի սեփականությունը»³⁰: Սաղիանի վանքի վանական տնտեսության մեջ առաջնային տեղ է գրավել հողագործությունը, հատկապես գյուղատնտեսական կուլտուրաների (ցորեն, գարի և այլն) մշակումը: Սաղիանի վանքի վանական կալվածատիրության մեջ մեծ տարածում ուներ նաև այգեգործությունը³¹: Առանձնապես աչքի է ընկել խաղողագործությունը, քանի որ այստեղ վանքի համար պատրաստել են գինի: Սարգիս արքեպս. Ջալալյանցը այս մասին թողել է հետևյալ տեղեկությունը. «Յարևմուտս հարաւոյ կից այսր վանաց է մեծադիր այգի, յորմէ քամէ զառատ և զազնիւ գինի ի սնունդ միաբանից: Ունի նոյնպէս շահաստան կալուածս, զորս տայ կապալաւ, սպասք խորանին սրբութեան թանկագին են՝ ըստ մեծի մասի ընծայեալք յիշխանաց Հայոց բնակելոց ի Հաշտարխան»³²:

Վանքապատկան կալվածքներից ստացվող եկամուտներով կառուցվում կամ վերանորոգվում էին եկեղեցիները, սրբատեղիներն ու մատուռները: Այդ եկամուտներով հոգում էին վանական միաբանության ապրուստի և վանական դպրոցի ծախսերը, իսկ ձեռագրերի ընդօրինակման համար ձեռք էին բերվում անհրաժեշտ նյութեր՝ թուղթ, բուսական ու քիմիական ծագում ունեցող բարձրորակ թանաք, կաշեղեն և այլն³³: Սաղիանի վանքի վանական հարուստ տնտեսությունն իր գոյությունը պահպանեց ընդհուպ մինչև XVIII դ. վերջերը՝ Շամախիի Մուստաֆա խանի ժամանակները: Դանիել արքեպս. Շահնազարյանցն, իր այցելության ժամանակ տեսնելով Սաղիանի վանքի քայքայված վիճակը, դառնացած գրել է. «Այս վանք՝ ինչպէս որ պատմում են ամեն տեսողներ, Մուստաֆայ Խանի ժամանակում՝ շատ հարուստ է եղած, շատ միաբան Վարդապետեր և Եպիսկոպոս Առաջնորդ է ունեցել...Այս վանքն մի անդրանիկ վանք է Շամախիի վիճակի համար: Այս վանքովն են պարծանք ունեցած միշտ հայեր օտար ազգաց յառաջ, և այս վանքումն է Քրիստոսի Սուրբ Խաչն բարձրացրած՝ փոխանակ կոռց արձաններին...»³⁴:

²⁹ Տե՛ս Մխիթար վարդապետ, Հայերը Ռուսաստանում, Վաղարշապատ, 1906, էջ 9:

³⁰ Փափազյան Հ., Վանական կալվածատերերի սեփականատիրական իրավունքի մի քանի առանձնահատկությունները (XV-XVIIIդդ.), Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 10, Երևան, 1971, էջ 240:

³¹ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 70:

³² Ջալալեանց Մ., նշվ աշխ., մասն Բ, էջ 394:

³³ Տե՛ս Գրիգորյան Գ., Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX-XIII դդ., Երևան, 1973, էջ 215:

³⁴ Դանիել արքեպս., նշվ աշխ., «Արարատ», 1870, դեկտեմբեր, էջ 257:

Վանքի տնտեսական դրությունը զգալիորեն բարելավվել է հատկապես Վլաս վրդ. Շամախեցու՝ թեմի առաջնորդ (1688-1701)³⁵ դառնալուց հետո: Մտահոգված վանքի միաբանության բարեկեցության խնդրով՝ Վլաս վարդապետը տնտեսական նշանակություն ունեցող շինություններ է կառուցել և ըստ ամենայնի բարեկարգել վանքի տնտեսությունը: 1691 թ. վանքին կից կառուցված տնտեսատունը եղել է քառակուսի հատակագծով, անտաշ քարերով և կրաշաղախով կառուցված շենք: Տնտեսատան չորս անկյուններում եղել են մեկական թաղածածկ սենյակներ: Կենտրոնական մասի ծածկը եղել է երդիկաձև: Մենյակներից բացվել են բազմաթիվ խորշեր, բուխարիներ և լուսամուտներ³⁶: Տնտեսատան կառուցման վերաբերյալ արձանագրությունը գտել է Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցը՝ 1888 թ. վանքում շինարարական աշխատանքներ կատարելու ժամանակ: Արձանագրությունը, որն ունի բանաստեղծական հանգավորում, ներկայացնում ենք ամբողջությամբ.

«Շինեցաւ տնտեսատուն,
Սովեալ մարդոյ սրտին է սին,
Ով սորա մէջ լինի ի բուն,
Աղօթք առնէ գիշերն ի բուն,
Սաղթեմ յիշել և զիս ի նոյն,
Վլաս վարդապետ պիտակ անուն,
Վերաձայնի Շիրվանատուն:
... թվին ՌՃԽ (1691)³⁷»:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Սաղիանի վանքը հայտնի էր նաև որպես գրչության արգասավոր կենտրոն: Ունեցել է գրատուն, որտեղ գրվել, ընթորինակվել, նկարագրվել, նորոգվել ու պահպանվել են մեծ թվով ձեռագիր և գրչագիր գրքեր: Այստեղ 1636 թ. Աբրահամ դպրի ձեռքով ստեղծված Աղոթամատույցի հիշատակարանում գրված է. «Արդ՝ գրեցաւ Աղօթամատուցս ի յերկիրս Աղուանից, ի գեօղս որ կոչի Սաղիան, ձեռամբ Աբրահամ դպրի, ի խնդրոյ Շաքեցի Խուրիարի որդի Ռհանէս դպրի ի կաթողիկոսութեան Տեառն Փիլիպոսի, աշակերտաց Տեառն Մովսէսի, որ կրկին լուսաւորեաց զազգս Հայոց, և մերոյ նահանգիս առաջնորդութեան Թումայի մեծ րաբունապետի...»³⁸:

Սաղիանը, որպես գրչության կենտրոն, հիշատակվում է նաև հետագա ժամանակներում: Այսպես, 1654 թ. ձեռագիր մի Ժողովածուի հիշատակարանում նշված է. «Գրեցաւ ի գեաղոս որ կոչի Սաղիան, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուածածնիս»³⁹: Ի հայրապետութեան ազգիս Հայկազնայ տէր Փիլիպպոսի, ի հայրենի աթոռն պատրիարքանիստ նահանգի Ս. Էջմիածին...»⁴⁰: Այսպիսով, հիշատակարանում պահպանված տեղեկությունից հայտնի է դառ-

³⁵ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 32-33:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73, տե՛ս նաև Կարապետյան Մ., Բուն Աղվանքի վիմագրերը, էջ 63:

³⁷ Տե՛ս Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 73:

³⁸ ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 859-860:

³⁹ Սաղիան գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցին XIX դ. վերջին գտնվել է կիսավեր վիճակում (տե՛ս Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 19):

⁴⁰ Տե՛ս ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (1641-1660), հ. Գ, կազմեցին՝ Վ. Հակոբյան, Ա. Հով-

նում, որ Սաղիան գյուղում գործել է նաև Ս. Աստվածածին անունով եկեղեցի: Սաղիանի վանքում ստեղծված բարձրարժեք ձեռագրերն աչքի էին ընկնում ձեռագրական ու մանրանկարչական բարձր արժանիքներով:

Հայ մշակույթի միջնադարյան այս կենտրոնի գրատանը պահվել և ոչնչացումից փրկվել են նաև Հայաստանի գրչության այլ վայրերում ընդօրինակված մեծ թվով ձեռագրեր՝ Ավետարաններ, Տաղարաններ, Քարոզգրքեր, Շարակնոցներ և Մաշտոցներ, տպագիր գրքեր ու դասագրքեր: Այդ թվում.

«Մեկնութիւն Գիրք սահմանաց Դարթի գրչեայ» - ժամանակ՝ ՌՃԾԹ (1710), վայրն անհայտ է, գրիչ՝ Մինաս վարդապետ⁴¹:

«Մեկնութեան գրոցն Պրոկղի Փիլիսոփայի» - ժամանակ՝ ՌՃՀԵ (1726), վայրն անհայտ է, գրիչ՝ Միքայել վարդապետ⁴²:

«Մեկնութեան գրոցն Պրոկղի Փիլիսոփայի» - ժամանակ՝ ՌՄԾԲ (1803), վայրն անհայտ է, գրիչ՝ Սիմեոն եպիսկոպոս Գառնեցի (Մակար եպս. Բարխուդարյանի մոտ՝ Գանձակեցի)⁴³:

«Շարակնոց ձեռաց» (առանց հիշատակագրության)⁴⁴:

«Շարակնոց» (առանց հիշատակագրության)⁴⁵:

«Շարակնոց» (առանց հիշատակագրության)⁴⁶:

«Շարակնոց» (առանց հիշատակագրության)⁴⁷:

«Ժամագիրք Աստենի» - ժամանակ՝ ՌՃԾԷ (1708), վայրն անհայտ է, գրիչ՝ Եփրեմ դպիր,

հաննիսյան, Երևան, 1984, էջ 624:

⁴¹ Տե՛ս **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 63: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մուտք է գործել 1893 թ. Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի միջոցով, Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսական օծման հանդեսի ժամանակ ստացված նվերների շարքում և պահպանվում է N 3329 թվահամարի ներքո (տե՛ս **Եզանյան Օ.**, Մեսրոպ արք. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախոյ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, «Էջմիածին», 1970, հունվար, էջ 47):

⁴² Տե՛ս **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 157, 177: Հմմտ. **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 63, 246: Հմմտ. Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, կազմեցին՝ Օ.Եզանյան, Ա.Զեյթունյան, Փ. Անթաբյան, խմբ.՝ Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի, հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 1130: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մուտք է գործել 1893 թ. Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի միջոցով, Խրիմյան Հայրիկի օծման հանդեսի ժամանակ ստացված նվերների շարքում և պահպանվում է N 2573 թվահամարի ներքո (տե՛ս **Եզանյան Օ.**, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախոյ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, էջ 47):

⁴³ Տե՛ս **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 177: Հմմտ. Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 63, 246: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մուտք է գործել 1912թ. և պահպանվում է N 4013 թվահամարի ներքո (տե՛ս **Եզանյան Օ.**, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախոյ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, էջ 47):

⁴⁴ Տե՛ս **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 177: Հմմտ. **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 246: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մուտք է գործել 1888 թ. Մ. արք. Սմբատյանցի միջոցով և պահվում է N 3220 թվահամարի ներքո (տե՛ս **Եզանյան Օ.**, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախոյ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, էջ 47):

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում: Ձեռագրիս հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում: Ձեռագրիս հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում: Ձեռագրիս հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

պատվիրատու՝ Օհան քահանա Ջուղայեցի⁴⁸:

«Մաշտոց»- ժամանակ՝ ՌԹ (1560), վայր՝ Խանձք գյուղ⁴⁹, Ս. Հակոբ վանք, գրիչ՝ Հովհաննես արեղա: Հիշատակարանում գրված է. «Արդ գրեցաւ տառս, որ կոչի Մաշտոց, ձեռամբ անարուեստ և փծուն գրչի Յովհաննէս արեղայիս. անուամբս միայն և գործովս ոչ, ի դուռն Սուրբ Աթոռոյս Յակոբայ վանիցս և ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին ի յերկիրս Խաչեն, ի գիւղս, որ կոչի Խանձք ի Հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի և Արհ եպիսկոպոսին Առատակէսին, և իշխանաւոր տեղոյս Մէհրապ պէկին, և աշխարհակալ Շահ Դամանին... ի թվիս Հայոց ՌԹ»⁵⁰: Նկարագրության պահին եղել է Մաղիանցի ուսուցիչ Նիկողայ Քալաշանցի տանը⁵¹:

«Տաղարան»- առանց հիշատակագրության⁵²:

«Քարոզգիրք»- (առանց հիշատակագրության)⁵³:

«Աւետարան»- ժամանակ՝ ՌՂԳ (1644), վայր՝ Նոր Ջուղա, գրիչն անհայտ է: Հիշատակարանում գրված է. «Արդ գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի քաղաքս Շօշ ի գիւղս Ճուղա»⁵⁴, ի Հայրապետութեան Հայոց Տեառն Փիլիպպոսի, և Առաջնորդութեան մերոյ գիւղս Խաչաբարձ և Քրիստոսի անմոլոր հետեւողի՝ Տէր Խաչատուր...»⁵⁵: Ավետարանը եղել է արծաթապատ, ոսկենկար զարդերով և պատկերներով⁵⁶:

«Ավետարան»- ժամանակ՝ ՌՃԺԵ (1666), վայր՝ Թիֆլիս, գրիչ՝ Բարսեղ քահանա: Հիշատակարանում գրված է. «...Արդ գրեցաւ և ծաղկեցաւ Սուրբ Աւետարանս յայլ և յայլ գրչաց և

⁴⁸ Տե՛ս **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 176: Հմմտ. **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Մաղիանի, էջ 246: Ձեռագրիս հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

⁴⁹ Խանձք-Խանցկ գյուղը գտնվում է Արցախի Խաչեն գավառում՝ Ասկերանի շրջանում: Գյուղի Ս. Ստեփաննոս կամարակապ քարաշեն եկեղեցին կառուցվել է 1673 թ. հին եկեղեցու ավերակների վրա: Եղել է գրչության արդյունաշատ կենտրոն (տե՛ս **Բարխուտարեանց Մ.**, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 158-159):

⁵⁰ **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 177: Հմմտ. **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Մաղիանի, էջ 245-246:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 246: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մուտք է գործել 1960 թ. Նիկողայ Քալաշանի դստեր՝ Եկատերինա Քալաշանի ժառանգուհի Մարգարիտ Բաբայանի միջոցով և պահվում է N 9872 թվահամարի ներքո (տե՛ս **Շգանյան Օ.**, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախույ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, էջ 47):

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մուտք է գործել 1912 թ. և պահվում է N 4011 թվահամարի ներքո (տե՛ս **Շգանյան Օ.**, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախույ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, էջ 47):

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մուտք է գործել 1912 թ. և պահվում է N 3827 թվահամարի ներքո (տե՛ս **Շգանյան Օ.**, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախույ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, էջ 47):

⁵⁴ Շոշը՝ հետագայի Սպահան քաղաքն է. «Շօշոյ՝ որ այժմ ասի Ըսպահան» (տե՛ս **Թովմեան Յ.**, Յուզակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 34): Ուստի, Ջուղա գյուղը՝ Շահ Աբասի 1605 թ. բռնագաղթից հետո Սպահանի մոտ հիմնված Նոր Ջուղան է:

⁵⁵ **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Մաղիանի, էջ 240-241: Հմմտ. նույնի՝ Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ և շրջակայից նորա (1897-1904), Տիֆլիս, 1904, էջ 221:

⁵⁶ Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մուտք է գործել 1925 թ. Բաքվի և Թուրքեստանի առաջնորդարանի միջոցով և պահվում է N 6665 թվահամարի ներքո (տե՛ս **Շգանյան Օ.**, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախույ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, էջ 47):

ծաղկողաց յերկիրն Թիֆլիսոյ ձեռամբ Տէր Բարսեղ քահանային»⁵⁷: Ավետարանը հետագայում լրացվել և սրբագրվել է Սարգիս վարդապետի կողմից⁵⁸:

«Ավետարան»– ժամանակ՝ ՌՃԽԷ (1698), վայրն ու գրիչը անհայտ է: Հիշատակարանում գրված է, որ Աղվերծու⁵⁹ Հովհաննես քահանան Ավետարանը 1709 թ., որպես բարեպաշտական նվեր, հանձնել է անապատի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն. «Ի ՌՃԽԷ թվին Աղուերծու Յովհաննես քահանայն վախմ տվեց Սուրբ Աստուածածին եկեղեցոյն անապատի»⁶⁰:

Ի շարս վերոնշյալ ձեռագրերի, վանքն ունեցել է նաև տպագիր հնատիպ գրքեր: Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի 1888 թ. կազմած վանքի սեփականության գույքացուցակում թվարկվում են հետևյալ գրքերը՝ Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանց»-ը, Մահակ քահանայի «Քննական կրօնագիտութիւն»-ը, «Մեկնութիւն նարեկեան աղօթից», «Աստուածաշունչ» (տպագրված Ս. Պետրբուրգում), «Աւետարան» (տպագրված Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում), «Ժամագիրք Ատենի» (երկու հատ), «Խորհրդատետր», «Ճաշոց», «Մաշտոց», «Շարական Ատենի» (երեք հատ) և Ղ. Ալիշանի «Այրարատ»-ը⁶¹: Վանքում պահվել են նաև մեծ թվով եկեղեցական սրբություններ, զարդեր և զգեստներ: Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի կազմած գույքացուցակում թվարկվում են բազմաթիվ հնություններ՝ եպիսկոպոսական ոսկեթել թագեր (1745 թ.), սկիհներ (1750 թ.), արծաթյա բուրվառներ, ոսկեզօծ պատկերներով արծաթյա խաչեր (1761, 1767, 1785, 1788, 1796 թվագրումներով), եպիսկոպոսական գավազաններ, Ս. Մյուռոնի արծաթյա և ոսկեզօծ աղավնիներ, Ս. Եղիշա առաքյալի (1734 թ.) և Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի (1796 թ.) արծաթափայլ և ոսկեզօծ աջեր⁶²:

Այդ հնություններից բացի վանքն ունեցել է նաև այլ հարստություններ, սակայն դրանք դուրս են մնացել Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի կազմած գույքացուցակից: Այսպես, «Արձագանք»-ին 1893 թ. դեկտեմբերի 19-ի Հարություն Մարտիրոսյանի հղած թղթակցությունից հայտնի է դառնում ուշագրավ մի փաստ, ըստ որի՝ հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Վանեցու (Խրիմյան Հայրիկ, 1892-1907) օժման արարողության ժամանակ թեմի առաջնորդ Մեսրոպ

⁵⁷ **Բարխուտարեանց Ս.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, էջ 176: Հմմտ. **Սմբատեանց Ս.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 240:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Մուտք է գործել 1925 թ. Բաքվի և Թուրքեստանի առաջնորդարանի միջոցով և պահվում է N 6414 թվահամարի ներքո (տե՛ս **Եզանյան Օ.**, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի «Նկարագիր Շամախոյ թեմի» գրքում հիշատակված ձեռագրերը, էջ 47):

⁵⁹ Աղվերծը Ստ. Օրբելյանի «Հարկացուցակ»-ում հիշատակված Ըղուերծն է (ներկայիս Սյունիքի մարզի Սիսիանի շրջանի Դարբաս գյուղը): Ձեռագիր աղբյուրներում հանդիպում է նաև Աղուերծ, Ըղուերծ, Օղվերծ, Յղուերծ ձևերով: Աղվերծում նշանավոր գրչօջախներ են եղել Ս. Աստվածածին (1272 թ. կառուցել է Տաթևայից Օրբելյանն իր կնոջ՝ Մինա Խաթունի հետ միասին, տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության, պրակ 2, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 11) և Ս. Ստեփաննոս Նախավկա եկեղեցիները (տե՛ս Հիշատակարանք Շուշիի և շրջակայից(Ագուլիս, Գանձասարայ վանք, Նուխի) գրչեայ մատենից: Ընդօրինակիչ՝ Արիստակես վրդ. Սեդրակեան և Սիմեոն քնն. Տէր-Պողոսեան: Մատենադարան, Այլ վայրերի ձեռագրերի լուսապատճենների հավաքածու, թիվ 170, էջ 47):

⁶⁰ Տե՛ս **Սմբատեանց Ս.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 62, 241: Հմմտ. նույնի՝ Նկարագիր Սուրբ Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա, էջ 221: Այս ձեռագրի հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

⁶¹ Տե՛ս **Սմբատեանց Ս.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 64:

⁶² Նույն տեղում, էջ 61-64:

արքեպս. Սմբատյանցը նորընտիր կաթողիկոսին և Մայր Տաճարի թանգարանին է հանձնել Սաղիանի վանքի մի շարք արժեքավոր հնություններ: Այդ թվում՝ Աղվանից Պետրոս Գ Խանձկեցի Կաթողիկոսի՝ վանքին նվիրած քռոցը, ոսկեթել մարգարտաշար մի վակաս, որ պատրաստվել է 1668 թ., ասեղնագործ պատկերներով զարդարված եպիսկոպոսական մի սաղավարտ, որի հիշատակագրում նշված է եղել. «Յիշատակ է Տէր Պետրոսին ի դուռն Սուրբ Գրիգորին, թվին ՌԾ (1601 թ.)»⁶³: Նվերների շարքում եղել են նաև վերոնշյալ «Մեկնութիւն Գիրք սահմանաց Դաւթի գրչեայ» և «Մեկնութեան գրոցն Պրոկղի Փիլիսոփայի» ձեռագրերը⁶⁴:

XVIII դ. 1-ին քառորդին ծավալված ազգային-ազատագրական շարժումների ժամանակ Գանձասարի վանքի կողքին ազատագրական շարժման կենտրոնի դեր էին ստանձնել նաև Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա ու Մեյսարիի Ս. Աստվածածին վանքերը⁶⁵: Ուշագրավ է այն փաստը, որ երբ Իվան Կարապետը Արցախ էր հասցնում Պետրոս Ա-ի 1723 թ. հունիսի հրովարտակը, լեզգիների կողմից ճանապարհները հսկվելու պատճառով Ի. Կարապետը, շրջանցելով Շամախին, գալիս է Մեյսարիի Ս. Աստվածածին վանք, ուր 18 օր մնալուց հետո Շամախուց իր մոտ է հրավիրում Ալեքսանդր քահանային և ծանոթացնում հրովարտակի բովանդակությանը: Ապա Մեյսարիի վանքից Իվան Կարապետը անցնում է Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանք, ուր 2 օր մնալուց հետո մեկնում է Արցախ: «...Բաքոյէն վեր կացի ԻԸ (28) սեպտեմբեր եկինք Մեսարոյ մանաստէրն: ԺԸ (18) օրումն մանաստէրումն կացինք գաղտուկ, որ մեզ մարթ չէտես...տեղէն գնացինք Սաղիան վանքը: Բ (2) օր տեղն կացինք, զրայ վանքումըն մին ըզմինոյ խետ մասլայաթ արարինք...Եւ ես շորերըս փոխեցի, վարդապետին շաթիր դարցայ, որնօվ գնացի...»⁶⁶, -ասված է Ի. Կարապետի 1724 թ. փետրվարի 2-ի զեկուցագրում:

Պետք է նշել, որ XVIII դ. ողջ ընթացքում թուրքերի, պարսիկների և լեզգիների պարբերաբար կրկնված արշավանքների և ասպատակությունների պատճառով թեմի առաջնորդանիստ, երբեմնի շեն ու բարգավաճ Սաղիանի վանքի տնտեսությունը գտնվել է ծայրաստիճան աղքատության մեջ, իսկ շինությունները՝ քայքայված վիճակում: «Շիրվանի կոյսը» խորագիրը կրող ժողովրդական ավանդազրույցում ասվում է, որ վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեթը արդեն գտնվում էր խարխուլ վիճակում. «Ահա և այնտեղ դէպի հարաւ (հին Շամախուց, - Գ. Ստ.) բարձրաւանդակի վրայ, շրջապատուած վիթխարի ծառերով, նկարվում է Ս. Ստեփաննոսի վանքը իւր խարխուլ գմբեթով...»⁶⁷:

Սաղիանի վանքի վերաշինության խնդիրը լուրջ մտահոգության առարկա էր դարձել դեռևս Իսահակ վարդապետի առաջնորդության շրջանում (1753-1766/1770-1782): Նա ձեռնամուխ էր եղել վանքի տնտեսության վերականգնման և պարտքերի բեռը թեթևացնելու գործին:

⁶³ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1893, դեկտեմբերի 19, թիվ 148:

⁶⁴ Տե՛ս **Եզանյան Օ.**, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանի «Նկարագիր Շամախոյ թեմի», գրքում հիշատակված ձեռագրերը, էջ 47:

⁶⁵ Տե՛ս **Բաղխոտարեանց Մ.**, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Բ, Վաղարշապատ, 1907, էջ 79-80:

⁶⁶ Армяно-русские отношения в I-ой трети XVIII века, Т. II, часть II, под редакцией Аш. Иоаннисяна, Ереван, 1967, стр. 62.

⁶⁷ **Զաքարեան Ա.**, Շիրվանի կոյսը, «Արձագանք», 11 սեպտեմբերի, 1888, թիվ 35, էջ 485:

Այդ մտահոգությամբ էլ նա դիմում է Սիմեոն Ա Երևանցի և Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսներին: Սիմեոն Կաթողիկոսը, ընդառաջելով թեմակալի խնդրանքին, վանքի վերանորոգման նպատակով 1770 թ. կոնդակ⁶⁸ հղեց Իսահակ վարդապետին: Կոնդակը ուշագրավ է նրանով, որ պարզորոշ պատկերացում է տրվում պարսից իշխողների հարկային դաժան քաղաքականության հետևանքով աղքատացած ու թշվառ կացության մեջ հայտնված թեմի առաջնորդանիստի մասին: Մեծ կարևորություն ունեցող այդ կոնդակի մի հատվածը մեջ ենք բերում ամբողջությամբ. «Յորոց բազմաց վանօրէից մին է՝ հրաշագարդ և գերահոջակ ուխտն սուրբ, որ յանուն Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային շնորհօքն Քրիստոսի կառուցեալ կայ ի գեղջն Սաղիանու, որ է մերձ տիրախնամ քաղաքին Շամախու: Որ յառաջագոյն էր ըստ ամի ճոխ և փարթամ, եկեղեցական և արտաքսական ընչիւք և կահիւք, իսկ ի յանցեալ ժամանակսն՝ (լուեալ էք թէ՝ որքան) խոռվութիւնք և հինահարութիւն եղեն ի յերկիրն Շամախու, ոչ սակաւ, յորմէ (թէ որքան) վշտացաւ և աւերեցաւ՝ երկիրն այն (ահա գիտէք ամենեքեան): Եւ յայսքան տաժանելի հարուածոց, սրբոյ ուխտին այնմիկ ևս մեծամեծ վնասք և հարուածք հասեալք են, յորմէ իսպառ աղքատացեալ և չքաւորացեալ է սուրբ ուխտն այն: Իսկ զխղճալի առաջնորդն սուրբ ուխտին Իսահակ ծերունագարդ վարդապետն, յետ բազմիցս չարչարելոյն և խոշտանկելոյն կարծրագոյն տանջանօք, ապա՝ գտուգանս յոլովս արկեալ են ի վերայ նորա: Որոյ սակս՝ անկեալ է սուրբ վանքն այն ի ներքոյ բազում պարտուց: Իսկ ապա՝ ոչ՝ ունելով յուստէքէ ճար և օգնութիւն ինչ, վասնորոյ՝ դիմեալ ի Սուրբ Աթոռս և առ մեզ, ծանոյց մեզ զցաւս և զաղետս իւր, և խընդրեաց ի մենջ զօրհնութեան նամակս զայս, սակս օգնութեան և ազատութեան իւրոյ ի պարտուց անտի: Վասնորոյ՝ և մեք շնորհեցաք նմա զայս օրհնութեան նամակս մեր ի վերայ վերոյ յատկացեալ օրհնեալ երկրացոյ, զի կամ ինքն եկեսցէ առ ձեզ, և կամ զայլ ոք առաքեսցէ փոխանակ»⁶⁹:

Կողոպտված և անշքացած Սաղիանի վանքը վերաշինվեց ու բարեկարգվեց Ոսկան եպիսկոպոսի օրոք (1785-1796)՝ Հայոց Ղուկաս Ա Կարնեցի Կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ, որն այդ առիթով կոնդակ էր հղել թեմի առաջնորդին. «Կոնդակ...առ Շամախու ժողովուրդն վասն առաջնորդ նորընծայ Ոսկան եպիսկոպոսի, և վասն Սաղիանի վանից, որոյ աղքատութեան և զխղճութեան վասն և վասն յափշտակութեամբ այլազգեաց անշքանալոյն՝ յանձնէ Ոսկան եպիսկոպոսին հոգալ զշինութիւնն և զպայծառութիւնն այնր վանից»⁷⁰:

Վերանորոգվեցին Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու հյուսիսային պատը և տանիքը: Շինարարական աշխատանքների ավարտի մասին եկեղեցու հյուսիսային պատին փորագրված է եղել հետևյալ արձանագրությունը. «Նորոգեցաւ հիւսիսային կողմն տաճարիս հանդերձ գլխի սալիւքն, աշխատանօք առաջնորդ Ոսկան վարդապետին Էւ Ռ (1000) լիտր կիրն կամ ահակի

⁶⁸ Սույն կոնդակը ձեռագիր աղբյուրում թվագրված չէ: Մենք այս արձագանքը հանդիպում ենք Սմբատյանցի այն թվագրել է 1768 թ. (տե՛ս **Սմբատյան Ս.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 80), որը սակայն ճիշտ չէ, քանզի այդ թվականին Իսահակ վարդապետը դեռևս բանադրված էր, և նրա անունով կոնդակ չէր հղվի: Հակված ենք այն կարծիքին, որ կոնդակը ուղարկվել է 1770 թ. Իսահակ վարդապետին բանադրանքից ազատելուց հետո: Այդ է վկայում նաև կոնդակի խորագիրը, որտեղ հստակ ասված է. «Շամախու առաջնորդ Իսահակ վարդապետին» (Մատենադարան, ձեռ. N 2912, էջ 222ա):

⁶⁹ Մատենադարան, ձեռ. N2912, էջ 222ա, 222բ, նաև Սմբատյան Ս., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 81:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 34, 208:

փողն Ըսկանդարի որդի Մահտեսի Յարութինն էտ, որ մասնակից եղել, թվին ՌՄԼԵ(1786)»⁷¹:

Թեմի առաջնորդ Հովհան վրդ. Գյուլիստանցու (1796-1821) օրոք, 1816 թ. Սաղիանի վանքի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա եկեղեցու արևելյան կողմում կառուցվում է առաջնորդարանի շենքը, որի մասին արձանագրվել է մուտքի ճակատին: Նկատի ունենալով արձանագրության կարևորությունը՝ ավելորդ չենք համարում վկայակոչել նրա բովանդակությունը ամբողջությամբ. «Ի թվին ՌՄԿԵ. (1816) եւ ի Հայրապետութեան Ամենայն Հայոց Տեառն Եփրեմի եւ ի յաւուրս դատաւորութեան Մուստաֆայ խանին, շնորհիւ ամենագորին Աստուածոյ, որ միշտ հեղու զշնորհս ի վերայ արարածոցս առաւել զբարի յիշատակս շինողաց: Ուստի եւ ես յուսացեալ ի Տէր ետու շինել զշնուածս ի յարեւելեան կողմն տաճարիս եւ թողլով ի յապակայն բարի վայելողաց նաեւս որոց, որք ունին զաշխատանս եւ տուրս ի վերայ սորայ, զվարձս ի Տեառնէ ընկալիցին, որ եւ իմ վառեալ ի սիրոյ Սրբոյն Ստեփաննոսի եւ ծառայ նորին եւ յօրինող շինուածոցս Յօհան խոնարհ եպիսկոպոս Շամախույ ի քաղաքանիշ գիւղիցն Կիլիստանու»⁷²:

Առաջնորդարանը եղել է երկհարկանի շինություն՝ կառուցված տաշած քարից: Հովհան արքեպս. Գյուլիստանցին առաջնորդարանին կից կառուցում է նաև խոհանոց, մառան, գինետուն, ինչպես նաև միաբանների համար առանձին սենյակ⁷³: Նրա օրոք 1817 թ. վանքին կից կառուցվում է նաև վերնատուն, որն ունեցել է հետևյալ արձանագրությունը. «Շինեցաւ վերնատունս ի ժամանակս Մուստաֆայ խանին, ձեռամբ Օհան առաջնորդի Շամախույ և, յիշատակ Յարութինի եղբորն Խաչատուրին և ծնողաց Ղարաբաղեցի Ղազարին և Թամարին, Թվին ՌՄԿԶ»⁷⁴:

Սաղիանի վանքի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա եկեղեցու և վանական կառույցների վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Թովալ մականվամբ նկարիչ Սիմեոն Բզնունին⁷⁵, որը Հայոց Կաթողիկոս Հովհաննես Ը Կարբեցու հետ ունեցած տարաձայնությունների պատճառով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնից արքայվել էր Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանք, ուր 1834-1837 թթ. ընթացքում գործել է որպես միաբան: Վանքում անցկացրած տարիների ընթացքում 67-ամյա Սիմեոն արքեպս. Բզնունին գրել է իր հուշագրությունները, որոնք արժեքավոր նյութ են հաղորդում Շամախու հայոց թեմի և մասնավորապես Սաղիանի վանքի տարաբնույթ հարցերի լուսաբանման համար: 1834 թ. հունիսի վերջերին

⁷¹ **Շահխաթունեանց Յովհ.**, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 380-381: Հմմտ. **Զալալեանց Ս.**, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 395: Հմմտ. **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի վիմագրերը, էջ 61:

⁷² **Սմբատեան Ս.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 73-74: Հմմտ. **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի վիմագրերը, էջ 63:

⁷³ Տե՛ս **Զալալեանց Ս.**, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 394:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 395:

⁷⁵ Սիմեոն Բզնունին (Սիմեոն արքեպիսկոպոս Բզնունյանց) ծնվել է 1767 թ. Վաղարշապատում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է իր մորեղբոր՝ Մարտիրոս քահանայի մոտ, ապա՝ Էջմիածնի վանքում: Նկարչություն սովորելու նպատակով մեկնել է Կ. Պոլիս, ուր աշակերտել է պատկերահան Սերովբեին: Կարինից Կ. Պոլիս եկած Կարապետ և Մանուկ նկարիչ եղբայրներից սովորել է նկարել նաև ապակու վրա: Ընդօրինակել է երեք ձեռագրեր: Մահացել է 1841 թ.(տե՛ս **Գեորգեան Ա.**, Հայ մանրանկարիչներ. Մատենագիտություն (IX-XIX դդ.), Գահիրե, 1998, էջ 691):

Միմեոն Բզնունին հասնելով Սաղիան, երբեմնի շեն ու բարգավաճ վանքը տեսնում է ամայի ու անմարդաբնակ, այնտեղ էին միայն թեմի նախկին առաջնորդ Պողոս վարդապետը և նորանշանակ թեմակալ՝ Պետրոս վրդ. Տեր-Պողոսյանը. «...և այլ ոչ ոք. ամայի և անմարդաբնակ...»⁷⁶:

1835 թ. մարտի 2-ի թվագրումով Միմեոն Բզնունին Հայոց Կաթողիկոս Հովհաննես Կարբեցուց ստանում է կոնդակ, որում վերջինս, նախատելով Միմեոն Բզնունուն, արգելում էր նրա վերադարձը Մայր Աթոռ և հրամայում էր ցմահ մնալ Սաղիանի վանքում. «...այսու կոնդակաւ մերով ծանուցանելով ձեզ, թէ անհնար է ձեզ վերադառնալ այսր ի Սուրբ Աթոռս մինչեւ ցմահ ձեր կամ գոնէ ցմերն...»⁷⁷: Միմեոն Բզնունին Սաղիանի վանքում անցակցրած տարիների ընթացքում վանքում հեղինակել է «Գիրք ծաղկանոց Բուրաստան» խորագրով մեծադիր ծաղկանկարներով ձեռագիրը⁷⁸, որը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Ս. Ստեփաննոս Նախավկա եկեղեցու և վանական կառույցների վերաբերյալ: Այդտեղ, ի շարս թեմատիկ բազմաթիվ նկարների, Միմեոն Բզնունին ամենայն մանրամասնությամբ գծանկարել է նաև Ս. Ստեփաննոս Նախավկա եկեղեցին և վանքն իր շրջակա օժանդակ շինություններով:

Գծանկարում առանձին սյունյակներում պատկերված են հետևյալ շինությունները. առաջնորդարանը, վանքի սպասավորների բնակության սենյակները, հյուրանոցը, խոհանոցը, ցորենի ամբարը, շտեմարանը, մառանատունը, կալսարանը, խոտանոցը, հարդանոցը, հնձանը, ձիանոցը, «Նահատակ» անվամբ ուխտատեղին, աղբյուրը, թեմի առաջնորդ Հովհան եպիսկոպոս Գյուլիստանցու կողմից կառուցված և խարխուլ վիճակում գտնվող շինությունը. «խախտեալ, անբնակ ի մարդկանէ», այգետեղիները և նրանց մուտքը, գինու կարասները, հստակ պատկերված է շրջապարիսպը և մուտքի դռները: Վանքին կից գծապատկերված է նաև Սաղիան գյուղն իր այգիներով⁷⁹: Գծապատկերի ներքևում գրված է նաև հետևյալ չափածոն.

«Պատկեր ես դու վանքի,
յառաջնորդ չունիս որ քեզ հանգչի»⁸⁰:

Հովհաննես Կարբեցի Կաթողիկոսը, անսալով արդեն 70-ամյա ծերունի արքեպիսկոպոսի խնդրանքներին, նրան ներում է շնորհում միայն 1837 թ. հունիսի 10-ին, ապա թույլատրում է վերադառնալ Մայր Աթոռ և ծառայության անցնել Ս. Շողակաթի վանքում⁸¹:

Սաղիանի վանքի դերակայությունը սկսեց նվազել, երբ 1836 թ. մարտի 11-ին ցարական արքունիքի կողմից ընդունված Հայ Եկեղեցու ներքին կյանքը սահմանող կանոնադրությամբ («Պոլոժենիե») թեմական առաջնորդները պարտավոր էին նստել քաղաքում: Առաջնորդանիստի՝ Շամախի քաղաք տեղափոխումը համապատասխանեց թեմի առաջնորդ Ստեփա-

⁷⁶ Տե՛ս **Սմբատեան Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 341:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 343:

⁷⁸ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտ-Մատենադարան, ձեռ. N 6246 (այսուհետև շարադրանքում՝ Մատենադարան):

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 13բ:

⁸⁰ Նույն տեղում:

⁸¹ **Սմբատեան Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 361:

ննոս եպս. Չախալյանի (Խաժակյանց, Ալեքսանդրապոլցի, 1836-1841) առաջնորդության շրջանի հետ: Շամախու թեմական կոնսիստորիայի աշխատանքները կազմակերպելու նպատակով 1838 թ. փետրվարին Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանք է այցելում Էջմիածնի Սինոդի անդամ Հովհաննես եպս. Շահխաթունյանցը, որը և առաջնորդարանը Սաղիանից տեղափոխում է Շամախի քաղաք և տեղի Ս. Աստվածածին եկեղեցին դարձնում Մայր եկեղեցի, իսկ Սաղիանի վանքը մնում է միայն որպես վանահայրերի նստավայր⁸²:

Հարկ է նշել, որ առաջնորդանիստի՝ Սաղիանի վանքից տեղափոխումը խիստ բացասաբար անդրադարձավ առանց այդ էլ քայքայվող վանքի և նրա հետագա կենսագործունեության վրա, որն աստիճանաբար սկսեց անուշադրության մատնվել: Սաղիանի վանքի գործունեության նվազումը առանձնապես բացասաբար անդրադարձավ Սաղիանին հարակից՝ Զարիսու, Փախրաքուշ, Դվարի, Ղաջար և Թալիշ հայկական գյուղերի համար, քանզի այդտեղի հայությունը օգտվում էր վանքի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա եկեղեցու ծառայություններից⁸³:

1848 թ. Սաղիանում եղած ժամանակ Սարգիս արքեպս. Զալալյանցը հետևյալ տպավորությունն է ստացել արդեն իսկ ավերակ և անշքացած վիճակում գտնվող վանքից, ուր մնացել էր ընդամենը մեկ սպասավոր. «Մենաստանս այս այժմ կայ յաւերակ դրութեան, ապաստանեալ միայն ի խնամս միոյ ծառայի, որ ածէ զաւել և վառէ զճրագ: Յաւալի դրութիւն ողորմելի մենաստանիս ի սուգ և ի յողբ շարժէ զամենայն այցելուս, բայց գուցէ գրացեալ Աստուծոյ դարձուսցէ զսա ի շքեղ փառս իւր առաջինս»⁸⁴:

Վանքը, որ նախկինում ուներ մեծ թվով վարելահողեր, այգետեղիներ և պարտեզներ, սակայն վերջինիս ավերակ լինելու պատճառով սաղիանցիների կողմից դրանք սեփականացվել էին⁸⁵: 1865 թ. օգոստոսին թեմի առաջնորդ Դանիել արքեպս. Շահնազարյանցի Սաղիան այցելության ժամանակ գյուղն ուներ 75 տուն հայ բնակչություն, իսկ երբեմնի առաջնորդանիստ և հոջակավոր Ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանքն արդեն գտնվում էր իսպառ քայքայված վիճակում: Վանքը վերջնական կործանումից փրկելու մտահոգությամբ, թեմակալը ծրագրեց այն հիմնովին վերանորոգել և հաշվի առնելով այդտեղի հարմարությունները՝ բացել գիշերօթիկ հոգևոր դպրոց: Թեմակալն անգամ ծրագրել էր առաջնորդանիստը Շամախուց տեղափոխել Սաղիան. «Այսոքիկ յարմարութիւնք շարժում են իմ սիրտը, որ Շամախու վիճակի Առաջնորդարան փոխադրեմ ի Սաղիան, նոյնպէս և հոգևոր դպրոցն. բայց աշխատում են ինձ խոչընդոտն լինիլ»⁸⁶:

Ժամանակի ընթացքում Սաղիանի վանքը բազմիցս տուժել է թե՛ ասպատակիչների և թե՛ բնական աղետների պատճառով: Վերջին հարվածը վրա է հասել 1872 թ. հունվարի 12-ին տեղի ունեցած երկրաշարժով, որի հետևանքով վանքը հիմնովին կործանվում է:

⁸² Տե՛ս Արխատակես եպս. Մեղրակեան, Յովհաննես եպիսկոպոս Շահխաթունեանցի կենսագրութիւնը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 127:

⁸³ Դանիել արքեպս., Այցելութիւն եկեղեցեաց գիւղօրէից վիճակին Հայոց Շամախույ, «Արարատ», 1871, փետրվար, էջ 258:

⁸⁴ Զալալեանց Ս., նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 394:

⁸⁵ Դանիել արքեպս., նշվ. աշխ., «Արարատ», 1871, փետրվար, էջ 257:

⁸⁶ Նույն տեղում:

Երկրաշարժի պատճառած վնասներից հետո վանքի վերաշինման աշխատանքները գտնվել են Շամախու հայոց թեմի գրեթե բոլոր թեմակալ առաջնորդների ուշադրության կենտրոնում:

Վերականգնողական աշխատանքները ձեռնարկվեցին դեռևս թեմի առաջնորդ Մովսես վրդ. Մաղաքյանցի օրոք (1857-1860)⁸⁷: Վանքն ամայի չթողնելու նպատակով նա այդտեղ 1852 թ. աբեղա է ձեռնադրում շամախեցի Սարգիս Միրզաբեկյանին⁸⁸: Միաժամանակ ձեռնարկում է վանքին կից ուխտավորների և վանահոր համար սենյակներ կառուցելու շինարարական աշխատանքները⁸⁹: Վանքի վերանորոգման աշխատանքներով զբաղվել է նաև թեմի առաջնորդ Դանիել վրդ. Շահնագարյանցը (Տարոնեցի) (1863 թ. փետրվարի 16-1868)⁹⁰: Թեմակալի 1865 թ. օգոստոսին Սաղիան այցելության ժամանակ գյուղն ունեցել է 75 տուն հայ բնակչություն, իսկ երբեմնի առաջնորդանիստ վանքն արդեն գտնվում էր իսպառ քայքայված վիճակում. «Այս սուրբ վանքումն երեք օր մնացի շատ ուրախութեամբ և շատ տրտմութեամբ. Ուրախութեամբ, որովհետև վանք կասեն վարդապետի կեանք. տրտմութեամբ, որովհետև այդ վարդապետի կեանք սուրբ վանքն տեսի քայքայուած և իսպառ նորոգութեան կարօտ»⁹¹:

Վանքը վերջնական կործանումից փրկելու մտահոգությամբ, թեմակալը ծրագրեց այն հիմնովին վերանորոգել և, հաշվի առնելով այդտեղի հարմարությունները, բացել գիշերօթիկ հոգևոր դպրոց: Թեմակալն անգամ ծրագրել էր առաջնորդանիստը Շամախուց տեղափոխել Սաղիան. «Այսօրիկ յարմարութիւնք շարժում են իմ սիրտը, որ Շամախու վիճակի Առաջնորդարան փոխադրեմ ի Սաղիան, նոյնպէս և հոգևոր դպրոցն. բայց աշխատում են ինձ խոչընդոտն լինիլ»⁹²: Սակայն, թեմակալի անժամանակ մահվան պատճառով, այլ ծրագրերի հետ մեկտեղ խափանվեց նաև Սաղիանի վանքի վերանորոգման գաղափարը: Երախտաշատ հոգևորականի մարմինը ամփոփվեց Սաղիանի վանքի հարավային մուտքի առջև, թեմի երբեմնի առաջնորդ Հովհան Էպս. Գյուլիստանցու շիրիմի հարևանությամբ. «Վանուցս հարաւային դրան առաջ ամփոփուած են Օհան և Դանիել եպիսկոպոսների մարմիններն, որք վարած են Շամախու թեմիս առաջնորդութեան պաշտօնը գովելի գործունէութեամբ և ընտիր վարուք ըստ վկայութեան ծերունեաց և ըստ տապանաքարի արձանագրութեանց»⁹³: Վերջինիս տապանաքարին արձանագրված է եղել հետևյալը. «Վիճակաւոր առաջնորդ թեմին Հայոց Շամախու Դանիել արքեպիսկոպոս Շահնագարեանց Տարօնեցի, վախճանեցաւ 41 ամաց, ի 4 յուլիսի 1868 ամի»⁹⁴:

Դանիել արքեպս. Շահնագարյանցին հաջորդած Անդրեաս արքեպս. Անդրեասյանը, (Պոլ-

⁸⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, մաս 3, գ. 3568, թ. 4, տե՛ս նաև «Արարատ», 1883, սեպտեմբեր, էջ 39:

⁸⁸ Տե՛ս «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1887, թիվ 66, էջ 3):

⁸⁹ Տե՛ս **Դանիել արքեպս.**, աշխ., «Արարատ», 1870, դեկտեմբեր, էջ 258:

⁹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 4368, թ. 2, տե՛ս նաև **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 36:

⁹¹ **Դանիել արքեպս.**, աշխ., «Արարատ», 1871, փետրվար, էջ 258:

⁹² Նույն տեղում:

⁹³ **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր և դրացիք, էջ 177:

⁹⁴ **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 75:

սեցի 1869-1874)⁹⁵ ևս զբաղվել է Սաղիանի վանքի վերականգնման աշխատանքներով: Վանքի վանահայր Սարգիս վրդ. Միրզաբեկյանցի նախաձեռնությամբ և թեմակալի թույլտվությամբ 1871 թ. վերականգնվում են պարսպապատի արևմտյան և հարավային հատվածները⁹⁶:

Թաղեոս եպս. Ջյունականի (Սպահանցի) (1876-1887)⁹⁷, օրոք ևս շարունակվել են Սաղիանի վանքի վերաշինման աշխատանքները: Թաղեոս եպիսկոպոսը նպատակադրվեց քանդել երկրաշարժից իսպառ ավերված վանքի քայքայված շինությունները և տեղում կառուցել նոր եկեղեցի⁹⁸: Վանքի արագ վերաշինությունը կարևորվում էր նաև նրանով, որ Սաղիան գյուղին մերձակա հայկական Ջարխու, Փախրաքուշ, Դվարի, Ղաջար և Թալիշ գյուղերի հայությունը այդտեղ էին կատարում եկեղեցական իրենց պաշտամունքները: Էջմիածնի Սինոդի՝ վանքի վերաշինման համար հանգանակած 2095 ռ. և թեմի հայության նվիրատվություններով թեմակալը Էջմիածնի Սինոդի թույլտվությամբ 1878 թ. սկսում է շինարարական աշխատանքները. «Յուսալով Ամենաբարձրելոյ օգնականութեան և բարեպաշտօն հայ ժողովրդոցս ջերմեռանդութեան վերայ՝ Բարձրագոյն հոգևոր իշխանութեան թոյլտուրեամբ 1879 թուականում՝ ձեռնարկեցի վերականգնել այս սուրբ ուխտը»⁹⁹, - գրում է Թաղեոս եպիսկոպոսը:

Շինարարության ընթացքում նյութական միջոցների անբավարարության պատճառով նա հաճախ դիմել է բաքվաբնակ հայ մեծահարուստներին, որոնք միշտ էլ սիրով ընդառաջել և նյութական անհրաժեշտ միջոցներով օժանդակել են վերջինիս: Գումարներ հայթայթելու նպատակով թեմակալն երկու անգամ շրջագայում է թեմապատկան քաղաքներում և գյուղերում. «Գերշ. Սրբազանը շատ ու շատ աշխատել էր տաճարի շինութեան համար՝ բացի այդ շատ անգամ Բաքու էր գնացել օժանդակութիւն խնդրելու շինութեան համար և ստացել էր: Օրհնեալ լինին Բագուեցիք, միշտ բարեպաշտ, միշտ առատաձեռն, և յիրաւի նոցա օժանդակութեամբն գերշ. Սրբազանը կարողացել էր շինութիւնը այնքան յառաջ տանել...»¹⁰⁰:

Վանքի շինարարությանն անմիջական օժանդակություն ցուցաբերեց հատկապես Սաղիան գյուղի բնակչությունը՝ քահանա Հոնանյանցի գլխավորությամբ¹⁰¹: Վերջինս անգամ իր սեփական միջոցներից հատկացրել էր 150 ռ.¹⁰²: Այդ իսկ առիթով եկեղեցու հյուսիսային ճակատի արևելյան կողմում, քանդակագործ խորշի մեջ, սրբատաշ քարին արձանագրված է եղել. «Հիւսիսային որմն Սրբոյն Տաճարիս շինեցաւ օժանդակութեամբ Հասարակութեան Սաղիանի գեղջ ընդ վերակացութեամբ Սահակ քահանայի Յունանեանց ի թուին Հայոց 1335 եւ փրկչական 1886 ամի»¹⁰³:

⁹⁵ Տե՛ս «Արարատ», 1869, փետրվար, էջ 276, տե՛ս նաև «Արարատ», 1874, նոյեմբեր, էջ 430:

⁹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 5848, թ. 1-2:

⁹⁷ «Արարատ», 1876, հունվար, էջ 114, տե՛ս նաև «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1887, նոյեմբերի 24, թիվ 202, էջ 1:

⁹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8337, թ. 1:

⁹⁹ «Արարատ», 1884, փետրվար, էջ 50:

¹⁰⁰ **Մմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 18:

¹⁰¹ Տե՛ս «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1887, նոյեմբերի 24, թիվ 202, էջ 1:

¹⁰² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8337, թ. 1:

¹⁰³ **Մմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 20: Հմմտ. **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի վիմագրերը, էջ 62:

Թաղևոս եպիսկոպոսը վանքի շինարարությունը հասցրեց կատարել միայն կիսով չափ, քանի որ 1887 թ. մայիսին նա ազատվում է թեմակալի պաշտոնից՝ Էջմիածնի Սինոդի նախանդամի պաշտոնում ընտրվելու պատճառով¹⁰⁴։ Վանքը դրսից կառուցվել էր մինչև լուսամուտների վերին շարքը, պատերից մնացել էին երեք շարքի կառուցումը, կամարները և տանիքը, իսկ ներսից՝ Ս. Սեդանն իր աստիճաններով։ Թեմ թեմակալի պաշտոնից ազատվելու պատճառով Թաղևոս եպիսկոպոսը չկարողացավ ավարտին հասցնել վանքի շինությունը, այսուհանդերձ արևմտյան դռան ճակատից բացվող մուտքի բարավորի սրբատաշ քարին փորագրել տվեց հետևյալ արձանագրությունը. «Չքնաղ Տաճարս Աստուածային յանուն Սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկայի ի հիմնաց նորոգեցաւ ի Հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տեառն Մակարայ Առաջնոյ. ջանիւք և աշխատութեամբ Առաջնորդին Շամախոյ Տեառն Թաղևոս Արքեպիսկոպոսի. արդեամբք բարեպաշտօն Հասարակութեան Բազու քաղաքի, եւ վիճակի նորին ի թուին Հայոց 1335, փրկչական 1886 ամի»¹⁰⁵։

Վանքի շինարարական աշխատանքներն ավարտին հասցվեց Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի թեմակալության շրջանում, որը թեմակալի պաշտոնում հաստատվելուց ի վեր զբաղվել է ազգանվեր ու եկեղեցաշէն գործունեությամբ։ Նորանշանակ թեմակալի առաջին ձեռնարկումը եղավ Սաղիանի վանքի շինարարական աշխատանքների ավարտումը։ Վանական համալիրը բաղկացած է եղել մեկ եկեղեցուց, միաբանության ու տնտեսական բնույթի շենքերից, պարսպապատերից, դարպասից, աղբյուրներից և գերեզմանոցից։ Միջոցների պակասի պատճառով հետաձգվեց միայն եկեղեցու Կաթողիկեի կառուցման աշխատանքները։ 1887 թ. հոկտեմբերի 15-ի Հայոց Կաթողիկոս Մակար Ա Թեղուտեցին (1885-1891) կոնդակով թույլատրեց օժել նորակառույց եկեղեցին, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Գերապատիւ առաջնորդի թեմին Հայոց Շամախոյ՝ Սրբազան Մեսրովք Եպիսկոպոսի սիրելոյ մերում՝ ի Տէր ողջոյն եւ օրհնութիւն։ Ի յայտարար գրութենէ Ձերմէ ի 5-ն հոկտեմբերի ընդ համարաւ 65, տեղեկացեալ մեր աւարտման շինութեան հոյակապ տաճարի Սրբոյն Ստեփաննոսի՝ որ ի Սաղիան, ուրախացաք յոյժ, ուստի եւ տամք Ձեզ իրաւունս օծանելոյ զայն տուն Աստուծոյ ըստ ծիսի եւ արարողութեան Հայաստանեաց Սուրբ Եկեղեցւոյ»¹⁰⁶։ Նույն թվականի նոյեմբերի 8-ին Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցը հանդիսավոր արարողությամբ օժեց նորակառույց եկեղեցին, ուր «ի մխիթարութիւն Սաղիանի ժողովրդոց և սուրբ նուիրատուաց» կատարվեց նաև ժամերգություն¹⁰⁷։

Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու հարավային ճակատից բացված մուտքի բարավորին այդ առիթով փորագրված է եղել հետևյալը. «Առաջնորդ Հայոց թեմին Շամախոյ Մեսրովք (Արք) Եպիսկոպոս Սմբատեանց Նախիջեւանցի էօծ գտաճարս յետ բանալոյ զհարաւային նոր դուռս ի յիշատակ ծնողացն եւ յաւարտ ածելոյ զշինութիւն տաճարիս ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տեառն Մակարայ. յամի Տեառն 1887 եւ Հայկական 437»¹⁰⁸։ Մեսրոպ արքեպս.

¹⁰⁴ Տե՛ս «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1887, նոյեմբերի 24, թիվ 202, էջ 1։

¹⁰⁵ Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի վիմագրերը, էջ 62։

¹⁰⁶ Սմբատեանց Ս., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 22։

¹⁰⁷ Տե՛ս «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1887, նոյեմբերի 24, թիվ 202, էջ 1։

¹⁰⁸ Սմբատեանց Ս., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 19-20։ Հմմտ. Կարապետյան Ս., Բուն Աղվանքի վիմագրերը, էջ 62։

Սմբատյանը նպատակադրվել էր անգամ թեմի առաջնորդանիստը տեղափոխել Սաղիան, ինչպես որ դա եղել էր նախկինում. «Այս վանքն շատ յարմարութիւն ունի ամեն տեսակաւ, գրում է թեմակալը, - ուսումնարանի և առաջնորդարանի: Այստեղ լինելով միջակէտ գիւղացւոց վիճակին Շամախոյ, առաջնորդն տեղւոյն շատ շուտ կարող է այցելութեան ելանել իւր հօտին, և նոցա առանց նեղութեան հովուել և հոգևոր պիտոյքը հոգալ: ... Ունի իրան շրջակայքում բաւական վարելահողեր, այգետեղիք, և պարտիզատեղիք: Այսոքիկ յարմարութիւնք շարժում են իմ սիրտը, որ Շամախու վիճակի առաջնորդարանը փոխադրեն ի Սաղիան»¹⁰⁹: Սակայն, այդ մտադրությունը հանդիպելով մի շարք խոչընդոտների, այդպես էլ չիրականացավ:

Թեմակալի նախաձեռնությամբ 1888 թ. ապրիլի վերջերից Սաղիանի վանքին կից վանահայրերի համար սկսվեց նոր շինության կառուցումը, քանի որ, դեռևս Հովհան արքեպս. Գյուլիստանցու օրոք 1816 թ. կառուցված առաջնորդարանի շենքը երկրաշարժի պատճառած ճեղքվածքների հետևանքով գտնվում էր խիստ քայքայված վիճակում և արդեն վտանգավոր էր դարձել այնտեղ վանահայրերի բնակվելը: Բաքու քաղաքի եկեղեցական և դպրոցական գործերի բարեկարգման և այդ առիթով կուտակված խնդիրները տեղում լուծելու, ինչպես նաև Սաղիանի վանքի շինարարական ծախսերի համար լրացուցիչ գումարներ հայթաթելու նպատակով թեմակալը 1888 թ. մայիսին մեկնում է այդտեղ և բաքվաբնակ բարերարներ Բուդաղյան եղբայրների, Կարապետ աղա Լալայանի և այլոց կողմից նյութական անհրաժեշտ օժանդակություն ստանալով, հունիսի սկզբներին վերադառնում է Սաղիան՝ շարունակելով շինարարական անավարտ աշխատանքները¹¹⁰: Շինարարական աշխատանքներն ավարտվեցին հաջորդ տարվա մայիսին:

Երկհարկ շինությունը ունեցել է 17 մ երկարություն և 15 մ լայնություն, տանիքը եղել է թիթեղյա, իսկ հատակն ու առաստաղը՝ տախտակյա: Առաջին հարկը բաղկացած էր 6 սենյակներից, երկրորդ հարկում տեղավորված էր տնտեսատունը: Նոր շինության դռան ճակատին թեմակալի կողմից փորագրված է եղել հետևյալ արձանագրությունը. «Յամի տեառն 1888, եւ Հայկական 4380, ի Հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տ. Մակարայ, եւ ի կայսրութեան ամենայն ռուսաց Գ. Աղեքսանդրի, տնօրէնութեամբ Առաջնորդի Հայոց թեմին Շամախոյ Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսի Սմբատեանց Նախիջեւանցոյ եւ վերակացութեամբ վանահօր Սուրբ Ստեփաննոսի վանից Սաղիանի Ստեփաննոս քահանայի Աստապատցոյ՝ շինեցաւ առաջնորդարանս արդեամբք Բագուաբնակ պ. Կարապետ աղայի Լալաեանց, և յարգոյ եղբարց Բուդաղեանց, Աղամեանց, Մելիքեանց, Ասլանեանց, Եղիազարեանց եւ այլոց»¹¹¹:

Շարունակելով եկեղեցաշեն գործունեությունը՝ Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանը 1893 թ. բաքվաբնակ Նիկոլայ Թադոսյանցի և Բաքվի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հանգուցյալ ավագ քին. Թադևոս Բուդաղյանցի կտակով տրամադրած գումարներով կառուցում է նաև Ս. Ստեփաննոս Նախավկա եկեղեցու կաթողիկեն¹¹²: Եկեղեցու արևելյան ճակատին այդ մա-

¹⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 39:

¹¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 126:

¹¹¹ Նույն տեղում, էջ 127:

¹¹² Տե՛ս «Արձագանք», Թիֆլիս, 1885, հունիսի 21, թիվ 3, էջ 38, տե՛ս նաև «Արարատ», 1885, հունիս, էջ 268-269:

սին փորագրված է եղել. «Յամի Տեառն 1893, և հայկական 4385. ի հայրապետության ամենայն Հայոց Ս. Մկրտչի, տնօրէնութեամբ առաջնորդի թեմիս Մեսրոպ արքեպիսկոպոսի Սմբատեանց շինեցաւ կաթողիկէն վանիցս վեց հարիւր ընթացի տրօք բագուաբնակ պարոն Նիկօլայի Ստեփանեան Թադոսեանց ի յիշատակ հանգուցեալ Մարիամու դստեր հօրեղբօր իւրոյ հանգուցեալ Զաքարիայի Թադոսեանց»¹¹³: Կաթողիկէի գմբեթին ամրացվում է բաբվաբնակ գերմանացի Զեյց եղբայրների 1885 թ. նվիրած մեծադիր խաչը: Վանական շենքի շինարարական աշխատանքների ընթացքում թեմակալը նույն թվականին սալահատակում է նաև եկեղեցին¹¹⁴:

Այսպիսով, Սաղիանի վանքի վերաշինման աշխատանքները, որ սկսվել էին դեռևս Դանիել արքեպս. Շահնագարյանցի օրոք, Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի օրոք ավարտուն տեսք ստանալուց հետո վանքը նորից կյանքի վերակոչվեց և սկսեց շարունակել իր ազգաշահ գործունեությունը:

Հայտնի է, որ վանքերը, վանական տնտեսության, կրթական և այլ ձեռնարկումներից զատ, իրենց գոյության ամբողջ ընթացքում իրականացրել են նաև բարեգործական ձեռնարկումներ¹¹⁵: «Իւրաքանչիւր վանքը,- գրում է Կ. Կոստանյանը,- ոչ միայն աշխատանքի մի մեծ վարժարան էր, այլ և միևնոյն ժամանակ բարեգործութեան մեծ կրթարան: Կրօնաւորները գործում էին բարիք ոչ միայն մէկը միւսի համար կամ միայն իրենց հարեան շրջակայ կարօտեալների համար, այլ նոցա աջը հասնում էր ուղևորներին, ուխտաւորներին և ամէն մի պատահական նեղեալին»¹¹⁶: Վանքերին բնորոշ այդ ընդհանուր օրինաչափությունից, անշուշտ, դուրս չի մնացել նաև Սաղիանի վանքը, որը կրթական ու վանական գործունեությունից բացի բարեգործական ձեռնարկումներով հոգացել է նաև թեմի աղետյալների բազմապիսի հոգսերը: «Հայոց աղքատների, հիւանդների և ամէն տեսակ կարօտեալների ապաստաններն էին նոքա (վանքերը - Գ. Ստ.) այս աղցաւոր և վշտալի աշխարհիս երեսին միմիայն նոցա մէջ կենդանի հնչում էր աստուածային սփոփիչ ձայնը»,- գրում է Կ. Կոստանյանը¹¹⁷:

Թեև սկզբնաղբյուրները սակավ տեղեկություններ են հաղորդում Սաղիանի վանքի վանական կյանքի վերաբերյալ, այդուհանդերձ ենթադրելի է, որ նրանք կառավարվել են Գրիգոր Լուսավորչի սահմանած կանոնադրությամբ: Վանքերի հսկողությունը վերապահված է եղել վանքերի առաջնորդներին՝ վանահայրերին, որոնք տնօրինել են վանքապատկան հողերը, դրամական միջոցներն ու գործերը և հաշվետու են եղել հոգևոր բարձր իշխանությանը՝ թեմի առաջնորդին: Իսկ վանահայրերի ու մայրապետերի ընտրությունը կայացել է վանական միաբանության համաձայնությամբ¹¹⁸: Ըստ կարգի՝ ընտրվող վանահայրը պետք է լիներ առաքինի, անբիծ և արդար¹¹⁹:

¹¹³ Սմբատեանց Ս., Նկարագիր Մուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 79:

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78:

¹¹⁵ Տե՛ս Մելիք-Թանգեան Ն., Հայոց եկեղեցական իրավունքը, հ. Ա, էջ 575:

¹¹⁶ Կոստանեան Կ., Հայոց վանքերը, էջ 15:

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 30:

¹¹⁸ Տե՛ս Մելիք-Թանգեան Ն., Հայոց եկեղեցական իրավունքը, հ. Բ, էջ 167, տե՛ս նաև Կոստանեան Կ., Հայոց վանքերը, էջ 47:

¹¹⁹ Տե՛ս Մելիք-Թանգեան Ն., Հայոց եկեղեցական իրավունքը, հ. Ա, էջ 575:

Սաղիանի վանքի վանահայրերի կառավարման և նրանց ծավալած գործունեության վերաբերյալ մատենագրական և ձեռագիր աղբյուրներում պահպանվել են սակավ տեղեկություններ: Վանահայրերից տարբեր առիթներով հիշատակվում են Սարգիս վրդ. Միրզաբեկյանցը (1852-1871)¹²⁰, Ստեփաննոս վրդ. Աստապատցին (1888-1893)¹²¹, Թովմա վարդապետը (1898)¹²², Նիկողայոս աբեղա Ավետիքյանը (1899)¹²³, Եփրեմ վրդ. Սուրբիայանը (1900-1903), Ընձակ վարդապետը¹²⁴ և Մակար վրդ. Բարխուդարյանցը (1894)¹²⁵:

Սաղիանի Մր. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի վանական դպրոցը - Սաղիանի վանքին կից վանական դպրոցը հիմնադրվել է 1869 թ. թեմի առաջնորդ Անդրեաս արքեպս. Անդրեասյանի օրոք՝ նախաձեռնությամբ վանքի վանահայր Սարգիս վրդ. Միրզաբեկյանի¹²⁶: Առաջին ուսուցիչներից է եղել Ավետիս սրկ. Փինաջյանը: Դպրոցում դասավանդել են հայերեն, ռուսերեն, ընթերցանություն, վայելչագրություն, կրոնագիտություն, քերականություն և երգեցողություն¹²⁷: 1873 թ. դպրոցն ունեցել է 25 աշակերտ¹²⁸: Նյութական սղությունների և ուսուցիչների բացակայության պատճառով 1877 թ. դպրոցը չի գործել¹²⁹: 1881 թ. այն շարունակել է իր գործունեությունը¹³⁰: Սաղիանի դպրոցը փակվել է 1885 թ.: Դպրոցի կենսագործունեության երկրորդ շրջանը կապված է թեմի առաջնորդ Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի անվան հետ: Լինելով ուսումնական գործի ջատագով, վերջինս վանքի շինարարության ավարտից հետո, սկսած 1887 թ. նոյեմբերից, եռանդուն կերպով մեծ աշխատանք է ծավալում նաև վանքին կից վանական դպրոցի բացման և նյութական վիճակի բարելավման համար: Այդ նպատակով նա կազմում է ուսումնարանի գործունեության ծրագիրը և նյութական աջակցություն ստանալու ակնկալիքով դիմում նավթարդյունաբերության ընկերության խոշոր ձեռնարկատերեր, ծնունդով Սաղիան գյուղից բաքվաբնակներ Մովսես, Եղիա, Ենովք և նրանց եղբոր՝ Թադեոս ավագ քին. Բուդաղյանցի որդիներ Սմբատին ու Երվանդին:

Հարկ է նշել, որ վանական դպրոցի վերաբացման հարցում ժամանակին իր մտահոգությունն էր հայտնել նաև Թադեոս ավագ քին. Բուդաղյանցը: Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցը Սաղիանի վանքին նվիրված իր աշխատության մեջ բերել է վանքի շինության տոմարում Տեր Թադեոսի կտակավանդությամբ թողած հիշատակագիրը, որում ասված է եղել հետևյալը. «Ըստ որում Սաղիանու վանքը արդեն շինուած վերջացած է...բայց այն հոչակաւոր վանքը մի մեծ պակասութիւն եւս ունի եւ անհրաժեշտ պէտք. այն է վանական դպրոց, ուր ինչպէս նախնումն է եղել, կրթել պատրաստել մեր հայ ժողովրդեան արժանաւոր քահանայա-

¹²⁰ Տե՛ս «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1887, թիվ 66, էջ 23, տե՛ս նաև «Արարատ», 1871, հոկտեմբեր, էջ 483:

¹²¹ Տե՛ս **Սմբատեանց Մ.**, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 544:

¹²² Տե՛ս «Արարատ», 1898, հունիս, էջ 258, 476:

¹²³ Տե՛ս «Արարատ», 1899, հուլիս, էջ 220:

¹²⁴ Տե՛ս «Նոր-Դար», Թիֆլիս, 1903, թիվ 105, էջ 1:

¹²⁵ Տե՛ս «Արարատ», 1906, փետրվար, էջ 116-117:

¹²⁶ Տե՛ս «Արարատ», 1869, հունիս, էջ 80:

¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81:

¹²⁸ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 572, թ. 5:

¹²⁹ Տե՛ս «Արարատ», 1878, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 455:

¹³⁰ Տե՛ս **Խուդդյան Ս.**, Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին (Ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով), Երևան, 1987, էջ 460:

ցուք, որից խեղճ գիտերը զուրկ են, ուստի մեծայոյս գոյով խնդրեմ Բուդաղեանց ազգատոհմի անունը աւելի փառաւորելոյ համար. նիւթական միջոցով օգնել եւ օժանդակել մեզ, որ կարողանանք այն վանական դպրոցը բանալ եւ կարգի դնել»¹³¹:

Բուդաղյան եղբայրներին վանական դպրոցին օժանդակելու խնդրանքով դիմում է նաև Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցը: Միտով ընդունելով արված առաջարկը, Բուդաղյան եղբայրները վանքի համար որպէս դրամագլուխ պատրաստական տրամադրում են 10.000 ռ.: Վերջիններին կողմից ղեկտեմբերի 31-ին թեմակալին հասցեագրված նամակում այդ մասին ասված է. «Մեր այս նամակով վստահանում ենք միամտացնել Ձեզ, Սրբազան Հայր, եւ յոյս ունինք առ Աստուած, որ Սաղիանու վանքի դպրոցի վերաբերմամբ Ձեր բարի ցանկութիւնը կը կատարուի ժամանակին: Արդէն մենք մեր սեպհականութիւնից ուխտել ենք նիւթապէս ապահովել նոյն վանքում բացուելի վանական ուսումնարանը, իսկ նորա բարոյական և դէպի յառաջ նկրտելուն հոգացողութիւնը կխնդրենք ամենախոնարհաբար Սրբազան Հօրդ ստանձնել Ձեր վրայ»¹³²: Բուդաղյան եղբայրների առաջարկությամբ բացվող վանական դպրոցը պետք է կրեր «Բուդաղեան վանական դպրոց Սաղիանի վանից» տիտղոսը, իսկ որքան ժամանակ, որ կգործեր դպրոցը, այդ տոհմից մեկը պետք է համարվեր նրա հիմնադիր խնամատար հոգաբարձուն:

Մակար Ա Թեղուտեցի Կաթողիկոսի կողմից 1888 թ. ապրիլի 6-ին հաստատված վանական դպրոցի կանոնադրությունում ասվում է, որ վանական դպրոցը պետք է գործեր հայոց կաթողիկոսի իրավասության ներքո, նրա կողմից 1886 թ. հաստատված եկեղեցական ծխական ուսումնարանների կանոնադրության և ծրագրերի համաձայն: Ուսումնարանը պետք է ունենար 5 հոգուց բաղկացած վանական վարչություն, որի նախագահը ի պաշտոնէ վանահայրն էր լինելու, որը պարտավոր էր հսկելու ուսումնական ողջ գործընթացը: Ուշագրավ է ծրագրում աշակերտների ընտրության կարգի մասին կետը, որում ասված է, որ սովորողների մեծամասնությունը պետք է լինեին քահանաների երեխաները: Մեսրոպ արքեպս. Սմբատյանցի հրավերով Շուշիից 1888 թ. օգոստոսի վերջերին Սաղիան է գալիս Մակար վրդ. Բախուդարյանցը, որը պետք է դասավանդեր կրոն և հայոց լեզու, իսկ որպէս ռուսաց լեզվի և թվաբանության ուսուցիչ հրավիրվում է Սահակ Տեր-Գրիգորյանցը¹³³:

Վանքի վանահայրն ու միաժամանակ դպրոցի տեսուչն էր Ստեփաննոս վրդ. Աստապատցին: 1888 թ. սեպտեմբերից սկսել է գործել վանական երկդասյան արական դպրոցը՝ 41 աշակերտով: Դպրոցն իր բնույթով եղել է տարրական: Հետաքրքիրն այն է, որ դպրոցը նշված չէ 1896 թ. փակված դպրոցների ցանկում: Կարճ ժամանակ անց դպրոցի տեսչի պաշտոնը Ստեփաննոս վրդ. Աստապատցուց անցնում է Մակար վրդ. Բախուդարյանցին¹³⁴: Դպրոցը թեև նշված չէ նաև 1895 թ. փակված դպրոցների ցանկում, հայտնի է սակայն, որ վերաբացվել է 1905 թ.: 1907-08 ուս. տարում գործել է որպէս միդասյան արական դպրոց: 1911-12 ուս. տարում եղել է երկսեռ 4-ամյա դպրոց՝ 38 աշակերտուհիներով¹³⁵: 1988 թ. Սաղիան

¹³¹ Սմբատեանց Մ., Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի, էջ 89-90:

¹³² Նույն տեղում, էջ 91:

¹³³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103:

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 121:

¹³⁵ Տե՛ս Խուրդյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին, էջ 460:

գյուղում գործել է հայկական միջնակարգ դպրոց՝ սակավաթիվ աշակերտներով¹³⁶:

Այսպիսով, ամփոփելով վերոասացյալը՝ անվերապահորեն կարելի է ասել, որ Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի վանական կառույցներն իրենց ճարտարապետական հորինվածքով և շինարարական արվեստի բարձր մակարդակով արտացոլել են հայկական ճարտարապետության լավագույն ավանդները: Սաղիանի վանքի դերը, որպես առաջնորդանիստ և մշակութային օջախ, նշանակալից է եղել ոչ միայն Շամախու հայոց թեմի, այլև ամբողջ Այսրկովկասի հայության համար¹³⁷:

¹³⁶ Տե՛ս **Գարապետյան Ս.**, Հայաթափված գյուղերը Ադրբեջանի հանրապետության կենտրոնական շրջաններում, «Հանրապետական», սեպտեմբերի 27, 1991, թիվ 3:

¹³⁷ Սաղիանի վանքի Ս. Ստեփաննոս Նախավկա եկեղեցին կանգուն է եղել մինչև 1988 թ.: